

Daar sta ik nu, ik Beëizebubbezweerder,
En ween mij de verliede oogen rood.
En ken geen heilzame artsenij voor de ziel
en voor mijn stomme klachten geene hoorders.

Is dat de mensch, die God den oorlog aandeed?
Zulke deuren zijn nog niet gansch toegelagen.
Daaraan moet onvermoeid geklopt worden. Als de
Barmhartige Samaritaan moeten wij olie en wijn
druppelen in de wonden desgenen, „die onder de
moordenaars gevallen was”.

N. B.

LITERATUUR EN KUNST.

Moderne letterkunde en Christelijke opvoeding.

XI.

Opvoedkundige bezinning.

Dus eerst op dit punt is bezinning noodig: de
waarde van het boek!

De geestelijke waarde.

De kunst-waarde.

De opvoedkundige waarde.

Het boek (uitwendig, gelijk Carlyle zegt, niets
als lappen papier, bedrukt met zwarten inkt) heeft
een ziel.

Uit het boek doemt op een geest. Er is immers
geen geesteliker kunst, er is geen kunst, waarin
de mensch zóó rechtstreeks en bevattelijk zijn per-
soonlijkheid in contact stelt met de wereld, als
de letterkunde.

Daarom is het boek een opvoeder.

Wanneer gij, het hoofd op uw handen gesteund,
gebogen zit over het boek, verdiept in het boek,
dan zijt ge met den schrijver alleen, uw hart staat
voor hem open. Van den kansel in uw zieletempel
klinkt zijn stem, en gij zit aan zijne voeten...

Wanneer er ergens in de wereld een weegschaal
was, waarin wij tegen elkander konden uitwegen
den geestelijken invloed van onze gesprekken, ver-
maningen, preeken, oraties, gezinszins, en den in-
vloed van het boek anderzijds, dan zouden wij
wellicht als de zwaarst belaste schaal zien doer-
slaan de schaal met het boek.

En wanneer dit in het algemeen waar is van
het boek en de mensch, denk u dan de ver-
houding: het boek en het kind.

Bij een zoogenaamd normaal mensch mag men
onderstellen het bezit van een zekere zelfstandig-
heid van oordeel, een rijpheid van overtuiging,
een kritischen aanleg, waaraan hij de kracht ont-
leent tot persoonlijk verweer tegen de van buiten
af op hem aanstormende gedachten, maar het kind
is zelf voorwerp van opvoeding, voor het kind
is het boek voedsel, waarvan het groeien moet.

Zeker, er zijn boeken (z.g. „lichte kost”), waar-
mede niets anders bedoeld wordt dan zuivere, oogen-
blikkelijke ontspanning van den geest, die dus voor
het kind geen andere betekenis hebben dan een
kortstondig „spel van de ziel”. Maar al vroeg krijgt
het kind, of grijpt het kind, literatuur, die op de
ziel inwerkt, haar van binnen beweegt, in haar
sluimerende gedachten en instincten wakker maakt,
en ze prikkelt tot zekere begeerte en verwachting.
M.a.w., het boek wordt de zaaiër van onkruid
of van tarwe; het wordt een huurling, die van
elders inklimt, of goede herder; het wordt slooper
of bouwder.

Dus, opvoeder, „let op uw saek”.

In onze, naar het licht strevende, eeuw, is de
belangstelling actief voor de hygiënische (wat de
gezondheid betreft) veiligheid en ontwikkeling van
het kind.

In open-lucht-speelplaatsen en ruime gymnastiek-
zalen, in zwemscholen en sportparken, worden ver-
lokkende gelegenheden gegeven tot de z.g. „lichame-
lijke opvoeding der jeugd” — de wet beschermt den
leerling in het schoollokaal tegen stiklucht, die de
longen vergiftigt (aan ieder kind wordt een zeker
getal kubieke Meter lucht toegerekend); — de arts
waakt door inenting en keuring, dat geen ziekte-
kiemen op het teere gestel de overwinning beha-
len; — in armere buurten wordt zelfs door koste-
looze voeding gewaakt tegen onderminning van het
gestel, — en in het algemeen is in onze, dank
zij de wetenschap, opnieuw ontluikende maatschap-
pij een schitterende kruistocht begonnen tegen
alles wat door overdaad, alcoholisme, slechte wo-
ningverhouding, ondoelmatige kleeding, den har-
monischen groei der menschelijke (ja, ook dierlijke
kracht) zou kunnen belemmeren, maar hoever zijn
wij gevorderd met de geestelijke hygiëne, bijzon-
derlijk voor de jeugdigen en zwakken; hoe staat
het met de kindbescherming ten opzichte van de
gevaaren der ziel, de besmetting door het beeld, het
woord, het boek?

Het is waar, — de overheid begint nu, toege-
vende aan den steeds sterker wordenden kritischen
drang, het bioskoop-monster een teugel aan te leg-
gen, althans een grens te bepalen, een keur aan
te leggen, tot meerdere beveiliging van het kind,
— maar is het boek zooveel minder in beeldende
en verbeeldende kracht dan de film, en nog eens,
heeft men genoeg gedaan tot opvoedkundige be-
scherming van het kind tegen den machtigen leider
(of verleider), die heerscht in het Boek?

Voor al klemde deze vraag als wij ons rekenschap
geven van de plaats en de kracht van het boek,
dat de geniale, kunstzinnige, al het leven omvat

tende en doordringende, moderne geest heeft
geschapen.

Nutteloos, ijdele en giftige boeken zijn zeker
geen product alleen van dezen tijd.

Reeds vóór een eeuw zijpde iets uit den stroom
van schandliteratuur over Frankrijks grenzen, en in
slechte vertalingen werden ook hier de slechte
maaksels van gifmengers als Richépin gelezen.

Vóór de genius der moderne letterkunde zijn
grooten bloemhof tooverde, werden in vunze kol-
portage-romans (van een dubbeltje per week) de
avonturen van Rinaldo Rinaldini en de tragische
lotgevallen van „Het doórgeslaagde weesmeisje” aan
den man (en vooral aan de vrouw) gebracht, maar
dergelijke boeken las men meer in de keuken dan
in de huiskamer van het burgerlijk gezin. De door-
snee-Hollandsche-burgerman las Dickens, en later
Van Lennep, en Cremer, en Oltmans, en Schimmel.

Naar den thans geldenden zielkundigen en letter-
kundigen maatstaf waren deze boeken oppervlakkig
onwaarschijnlijk, maar betrekkelijk, uit een opvoed-
kundig oogpunt, onschadelijk, onschuldig.

Men kan niet zeggen, dat in deze lectuur een
sterk zich uitsprekende geestesrichting aan het
woord was. De schrijver was geen profeet of ge-
tuige, maar een kunstig verteller, die geen ander
ideaal had dan te zorgen voor een „aangename
tijdsbesteding”.

Maar in de moderne letterkunde zocht zich een
geest te belichamen, die, onder de leuze de kunst
om de kunst, een tegenstelling schiep met de
eenvoudige grondbeginselen der christelijke mo-
raal, en, omdat de inspiratie van kunst hier wer-
kelijk overheerschte, op het gevoelige menschen-
hart een tot dusver nauwelijks gekende looverkracht
uitoefende.

Aanvankelijk optredend met den onschuldigen schij-
nenden stelregel: de inhoud is niets, het woord is
alles (het eigen beeld en het eigen rythme), heeft
de moderne kunst zich allengs tot voertuig gemaakt
van een, grotendeels in het onderbewustzijn wer-
kende, levensbeschouwing, die men om haar veel-
vormigheid moeilijk omschrijven kan, maar die al
duidelijker het voortbrengsel van antichristelijke
geestesstemming bleek te zijn, naarmate zij nieuwe
werken schreef.

In zooverre deze kunst realistisch (werke-
lijkheid-weerspiegeld) was, heeft zij zich meer-
malen verlaagd tot zoodanige beschrijving van wat
het normale gevoel van schaamte beleedigt, dat
door haar aanraking een durzaam gewaar-
ontstond van besmetting der onrijpe zielen. Heeft niet
één van de voorttrekkers dezer kunst gezegd: ik
heb lak aan fatsoen?

Voorzover deze kunst pessimistisch was,
heeft ze een lectuur geproduceerd, die, vooral bij
jeugdigen, het gezonde levensevenwicht verstoortte.
Men zegt, dat de „Werther” van Goethe verschei-
dene lezers tot zelfmoord heeft verlokken. Laat het
overdreven zijn en enkel onadelijke wanhoop het
gevolg geweest zijn van dit melancholische boek,
maar dan staat vast, dat als deze „Werther” bij
enkele den levensmood heeft vermoord, de mo-
derne letterkunde haar tienduizenden heeft ver-
slagen.

Het is bekend, dat de moderne kunst in de
laatste jaren duidelijke bedoelingen heeft getoond,
zich in dienst der socialistische levensbeschouwing
te stellen. Inzover zij haar kracht verkocht aan
deze meesters, heeft zij teneer bewezen, dat men
voor haar scheppingen niet zorgvuldig genoeg op
zijn hoede kan zijn, en althans in de opvoeding
der christelijke jeugd met deze propaganda moet
rekenen.

De lezer ziet, dat wij de gevaren der moderne
letterkunde werkelijk niet onderschatten, en geens-
zins willen gerekend worden tot de door-dik-en-dun-
meeloopers achter haar vergulde zegekar.

Trouwens, hoe zou een nog eerlijk tot het posi-
tieve christendom ontroerde ziel kunnen zwijgen,
waar zelfs uit het buiten-christelijk kamp getuigen
zijn opgesprongen, die verontwaardigd tegen dit
onstelselmatig zielsbederf hebben geprotesteerd.

Ida Heyermans was één der eersten, die heldhaftig
waarschuwde, in haar opgang-makende brochure:
Onze jongeren en de moderne literatuur.

Het is niet ongepast in deze artikelenreeks aan
haar goed-gedocumenteerd betoog eens grondige
aandacht te wijden.

B. W.

Onderschrift J. H. V. is ontrist, omdat hij
meent, dat ik de christelijke letterkunde (speciaal
Runa) achterstel bij de moderne letterkunde. Hij
vergist zich. Bij nauwkeurige lezing van het-
geen ik schreef, en vooral van hetgeen ik nog
hoop te schrijven, zal hij zien, dat het groote doel
mijner artikelen juist is tegen de gevaren der mo-
derne letterkunde te waarschuwen. De „neutrale”
pers heeft het ook zoo begrepen. Althans de „N.
Rott. C.” steekt herhaaldelijk den draak met den
„braven dominee”, die „boekenhangers nasuuffelt”.

F. J. D. vraagt of zij, lid van een Geref. meis-
jesvereniging, goed doet een cursus over letter-
kunde te volgen van Annie Salomons.

Ik kan hierin niet adviseeren. Het hangt geheel
af van de christelijke, en ook letterkundige, rijp-
heid der persoonlijkheid.

Alleen zou ik raden: Zie uit naar positief-chris-
telijke leidlieden op dit gevaarlijk terrein.

B. W.

Onze catechisanten en de moderne letterkunde.

Dr. Dijk heeft ook op zijn catechisatie een onder-
zoek ingesteld, op de manier gelijk ik dit in mijn
wijk gedaan heb, en mij welwillend van de uit-
komst mededeeling gedaan.

Ik ben nu in staat tot vergelijking. Het zou
immers mogelijk zijn, dat hetgeen ik vond een
uitzonderingstoestand betrof.

Bij Dr. Dijk kwamen 22 lijstjes in, verreweg
het grootste deel van vrouwelijke catechisanten.
Ziehier den uitslag.

Ik rubriceer weer, gelijk ik in mijn artikelenreeks
deed: 1. Stichtelijke lectuur. 2. Christelijk bedoelde
verhalen. 3. Algemeene, z.g. neutrale, roman-lite-
ratuur. 4. Moderne letterkunde. 5. Sterk realisti-
sche en frivole (onbeduidend, lichtzinnig) literatuur.

1. De beslist stichtelijke en leerzame boeken wa-
ren verre in de minderheid. Alleen werden ge-
noemd: Bunyan, Spurgeon, Bavinck, Fernhout, Du-
pont (Het huwelijk), Wisse (Het Spiritisme), Win-
ckel (Het leven van Dr. Kuyper).

Eén catechisante had (voor de onderwijs-akte)
Da Costa, Vondel, en andere oudere dichters, ge-
lezen.

Velen gaven geen enkel stichtelijk boek op.

2. De christelijke-verhalen-literatuur vertoonde
ongeveer hetzelfde beeld als hetgeen ik reeds publi-
ceerde.

De meest geliefde schrijvers waren de uitlan-
ders: Maltzahn, Runa, en Barclay.

Met graagte gelezen werden ook de Hollandsche
auteurs L. Penning en Joh. Breevoort.

Dan kwamen in bonte rei: Bosboom-Toussaint,
G. Schrijver (De lichte last), Seerp Anema, Hoog-
straten-Schoch, H. S. S. Kuyper, Idsardi, Keu-
ning, J. Veltman, Ulfers, Enka, Westerbrink-Wirtz,
Nelly Has. Voorts de buitenlanders: Maclaren, Al-
cock, M. v. O.

3. Even talrijk waren de zoogenaamde neutralen,
en ook hier stond het vreemde in waardeering
boven het inlandsch product. 't Eerst en het meest
werden vermeld: Corelli, Hall Caine, Edna Lyall,
Ouida, Dickens. En dan: Beets (Cam. Obscura),
Van Lennep, J. J. Cremer, Schimmel, C. Noordwal,
Kievit.

4. En de modernen?

Lees en oordeel.

Het meest favoriet waren Couperus en Rey-
neke van Stuwe. Ook Top Naeff vond innige
belangstelling.

En dan kwamen verder: Haspels, Streuvels, C.
van Bruggen, Van Eeden (ook zeer geprezen), Brusse,
Anna Lohman, G. van Eckeren, Boudier-Bakker,
Eigenhuis, H. Robbers, Scharren-Antink, W. Schür-
mann, Timmermans, Van Looy, M. Emants (Nage-
laten Bekentenissen), Querido, H. Borel, H. Swarth,
Kloos, Perk, G. Gezelle, Gorter. Voorts de buiten-
landers: Dostojefski, Lagerlöf, Tolstoj, Webster,
E. Zahn, Rosegger.

5. Onder de uiterste realisten vond ik alleen ver-
meld: Martin (Malle Gevallen) en Zola.

Voorts de sensatie-schrijvers: Van Maurik, C.
Doyle, Nick Carter, J. Verne, P. d'Ivoi.

Merkwaardig is ook bij deze catechisanten, dat
de vroeger „geliefkoosde” schrijvers, Gerdes, Lou-
wersen, De Liefde, Andriessen, bijna niet in aan-
merking kwamen.

Verscheidene leerlingen (uitsluitend meisjes!) ge-
ven wel den titel op, maar noemen geen schrijver.

En wat een verschil in leeslust! Eén catechisante
geeft in alle naïviteit het volgende lijstje van boeken,
die zij in haar leven gelezen heeft: De Rozenkrans,
De vrouwe van Shenston, Het volgen van de ster,
Op vasten grond (Maltzahn).

Een andere catechisante leverde een eerbiedwek-
kende lijst in met meer dan 200 titels.

Belangwekkend zijn sommige combinaties, b.v.
op één lijst staan naast elkander: „Hartstocht”
van Reyneke van Stuwe en „De Heer is mijn
Herder” van Ds. J. van der Linden. Bij een ander
staat Zola naast Bunyan.

Ook verdienen aandacht sommige oordeeluit-
spraken.

De één zegt: ik lees het liefst oorlogsboeken,
als van Penning.

Een ander: De mooiste boeken, die ik gelezen
heb zijn die van Limburg Brouwer, Augusta de
Wit, Frederik van Eeden, Oscar Wilde en Shake-
speare.

Een derde schrijft: „De Camera Obscura boeit
mij niet. De Pleegzoon van Van Lennep is mij te
zwaar. Maar Edna Lyall vind ik mooi”.

Hier is stof voor psychologie!

B. W.

PERS-SCHOUW.

Uit Kuypers jeugd.

Ds. Winckel gaf in de „Overtoomsche Kerk-
bode” dit interessante stukje:

Wij hebben het leven en den arbeid van dr. Kuy-
per beschreven. Een van de aanmerkingen op dit
werk gemaakt, is, dat dr. K. daarin te veel van
den buitenkant getoond wordt en er te weinig
van het innerlijke leven naar voren kwam.

Dit kan moeilijk, omdat hij toen nog leefde; maar
nu hij naar wij gelooven, opgenomen is in heer-
lijkheid, staat niets meer in den weg om ook iets
van het meer intieme leven van den grooten over-
ledene te zeggen.

Mevrouw Mond, de oudere nog levende zuster van dr. Kuyper, deelde aan dr. Rolloos, predikant bij de Gereform. Kerk van Delfhaven, eenige bijzonderheden mede uit de jeugd van haar broeder, die wij hier laten volgen.

„De kleine „Bram“ was de lieveling van het gehele gezin. Toen hij ongeveer 4 jaar oud was, stierf zijn zusje, Louise genaamd, aan typhus. In een plechtig oogenblik riep de vader, dr. J. F. Kuyper, allen bij het lijke en deelde toen mede, dat Louise nu naar den lieven Heere Jezus was gegaan, zooals zij zelf vóór haar sterven gezegd had. Op allen maakte dit diepen indruk, vooral op den kleinen Bram. Voordurend sprak hij er over. Echt kinderlijk wilde hij dat zelfs de tortelduif daarover zou rouwklagen. Hij ging voor de kooi op een stoel staan en riep voortdurend: „koekroee, koekroee, zusje is dood,“ totdat het klinken van de duif hem tevreden stelde. Daarna riep hij zijn zusjes en broertjes bij elkaar. Toen zij allen verzameld waren en luisterden, begon hij op zijn manier een plechtige toespraak, waarvan de inhoud was: „Nu is Louise dood en nu moeten wij allen beloven, nooit meer onvriendelijk tegen elkander te wezen.“ Eerst nadat zij dit allen beloofd hadden, liet hij ze gaan.

Terwijl zijn vader in Middelburg woonde, gevoelde hij sterke lust om de zee te bevaaren. Hij ging in zijn vrijen tijd bij voortkeren naar zeeschepen. Altdit trachtte hij verscheidene matrozen rond zich te vergaderen. Een ding echter hinderde hem zeer: het vloeken en de ruwe taal der zeevlieden. Telkens vroeg hij of zij niet meer vloeken wilden en om hun hart te winnen bracht hij meermalen sigaren mede om onder hen uit te deelen. Hij liet het echter niet daarbij, maar vroeg of zij luisterden wilden dan zou hij ze wat voorlezen. Dan las hij hen een stuk van een preek zijns vaders voor.

Eens echter, het was tegen den tijd, dat zijn vader een betoep naar Leiden had, kwam hij weemoedig naar zijn zusje, later mevrouw Mond, die hij al zijn hartgeheimen mededeelde, om te zeggen, dat hij weer naar een schip geweest was, en de matrozen vreeselijk had hooren vloeken. Hij verlangde nu ook niet meer naar zee, maar wilde gaan studeren.

Op het gymnasium te Leiden muntte hij uit. Meermalen las hij in de klas op welsprekende wijze opstellen, die hij over verschillende onderwerpen gemaakt had, voor. Dit wekte de afgunst zijner medeleerlingen op. Een hunner bestond het hem een briefje te sturen met een Fransche versje, waarin op dat talent op schampere wijze gezinspeeld werd. Daarover heftig ontloken schreef de jonge Kuyper in goed Hollandsch terug:

Wie overal zijn mond in steekt,

En telkens schiet met speet,

Leopt kans dat hij zijn hersens breekt.

En wordt verklaard voor gek.”

Van dien tijd af had hij geen last meer van zijn belager.

Uit deze mededeelingen ziet men, dat in dr. Kuyper's jeugd reeds aangondt twee karaktertrekken openbaar werden: groote teederheid voor die hij liefhad en slagvaardigheid in het afweren van aanvallen.

De winst alleen voor Rome.

Prof. H. H. Kuyper opent in „De Heraut“ een artikelenreeks over De Grondwetsherziening, welke belangrijk belooft te worden. Natuurlijk bespreekt hij het rapport van de Commissie tot Grondwetsherziening alleen in zooverre het verhouding van kerk en staat betreft. Hij verbergt zijn teleurstelling over het voorgestelde niet.

„Gaaf men deze wijzigingen na, dan wordt men echter brier teleurgesteld. De Commissie stelt in Hoofdstuk VI, dat over den godsdienst handelt, slechts twee wijzigingen voor. Ze wil Art. 172 laten vervallen, waarin bepaald wordt, dat de Koning waakt, dat alle Kerkgenootschappen zich houden binnen de paden van gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat; en ze stelt een wijziging voor van Artikel 170, waarin gehandeld werd over het houden van openbare godsdienst oefeningen binnen en buiten gebouwen en besloten plaatsen, waardoor de Kerken meer vrijheid zullen hebben om ook buiten de kerkgebouwen openbare godsdienst oefeningen te houden. Ze wil daarom de eerste alinea van dat artikel, dat aldus luidt: Alle openbare godsdienst oefening binnen gebouwen en besloten plaatsen worden toegelaten, behoudens de noodige maatregelen ter verzekering der openbare orde en rust, vervangen door een nieuwe bepaling, die aldus luidt: Openbare godsdienst oefeningen buiten gebouwen en besloten plaatsen is geoorloofd, tenzij naar aanleiding daarvan gevaar bestaat voor verstoring der openbare orde en rust. En ze stelt voor de tweede alinea van dit artikel, dat bepaalt, dat onder dezelfde voorwaarde openbare godsdienst oefeningen buiten de gebouwen en besloten plaatsen geoorloofd blijft, waar deze thans naar de wetten en reglementen toegelaten zijn, over te brengen naar de additionele artikelen.”

En hij concludeert:

„Maar voor onze eigen Kerken heeft deze wijziging practisch geen de minste waarde. Er moge wel eens gekibbeld zijn over de vraag, of volgens dit Artikel het houden van Zendingafestten en van straatpredikatie wel geoorloofd was, maar behalve dat zijn beide toch niet. Zelfs de optochten van het Leger des Heils werden toegelaten, omdat zij geen openbare godsdienst oefeningen waren. De eenige Kerk, die van de voorgestelde wijziging profijt zal trekken, is de Roomsche Kerk. Zij zal voortaan ook in protestantsche plaatsen openbare processies en godsdienst oefeningen op straat kunnen houden. Prof. Fabius had volkomen gelijk,

toen hij in een recensie van Mr. Borrel's dissertatie schreef, dat de wijziging van dit artikel feitelijk alleen een Roomsch belang gold.

Heel de winst, die deze Grondwetsherziening brengen zal, komt ze naar de voorstellen der Commissie tot stand, zal dus aan de Roomsche Kerk ten deel vallen. Of de Grondwetsherzieningscommissie dit aldus bedoeld heeft, laten we in 't midden. Maar het feitelijk resultaat zal wezen, dat deze voorgestelde Grondwet wijziging aan de Protestantische kerken geen enkels bate zal brengen, maar wel aan de Roomsche Kerk een recht zal achenken, dat reeds lang door haar begeerd werd.

Te meer mogen we daarom dankbaar zijn, dat althans enkele leden der Staatscommissie getoond hebben een breeder blik te bezitten. Prof. Anema diende een afzonderlijke nota in, die in haar geheel handelt over de positie van de Kerk en verschillende voorstellen behelst om de rechtspositie der Kerken en het verband tusschen Kerk en Staat beter te regelen. En de heer Schaper bracht in zijn afzonderlijke nota aan het slot ook artikel 171 ter sprake. Op deze beide nota's komen we in een volgend artikel terug.”

Liturgische Diensten.

Nu door de Leeuwarder Synode de overziening onzer Liturgische Geschriften aan de orde is gesteld, zal dit onderwerp den eersten tijd vanzelf in de pers meermalen ter sprake komen. Prof. Grosheide wijdt in „Noord-Hollandsch Kerkblad“ een artikel aan „Liturgische Diensten“.

Eenige jaren geleden was een groot deel van het Christelijk Nederland geraakt onder de bekoring van liturgische diensten. Men kon bijna geen kerkelijk blad in handen krijgen, of men las, dat hier of daar, veelal op een tweeden feestdag, een proeve was genomen met het houden van een liturgischen dienst en dat die proeve uitnemend was geslaagd.

Gewoonlijk bestond zulk een liturgische dienst dan in hoofdzak uit afwisselend gezang van voorganger, koor en gemeente. De preek werd sterk ingekort of in 't geheel niet gehouden. En dat leidde er weer toe, dat muzikelliefhebbers zich voelden geïnspireerd om modellen te geven, modellen voor gewone diensten, voor bijzondere diensten, modellen tot zelfs voor de Zondagsschool.

Ook in onze kerken kreeg dit stroom invloed. Want vergissen we ons niet al te zeer, dan is het in verband met de zoo juist geteekende begeerte geschied, dat verschillende kerkraden besloten de gemeente uit te noodigen na de voorlezing der wet te zingen: Och of wij Uw geboon volbrachten, terwijl dan na het lezen der artikelen of niets geschiedde of de gemeente inviel met Ps. 116:10, of het laatste vers van den avondzang.

Sinds eenigen tijd evenwel hoort men weinig meer spreken van die liturgische diensten. Wij meenen niet zoo ver van de waarheid te zijn, als we gelooven, dat er weinig van standgehouden heeft, een enkele Zondagsschool, die een geregelde liturgie volgt, het zoo even genoemde zingen in eenige Gereformeerde Kerken is al het meest belangrijke.

En het moet wel opvallen, dat op onze laatste Generale Synode, waar door onderscheiden provincies de kwestie der formulieren, d.w.z. der liturgie aan de orde werd gesteld, over liturgische diensten heel niet is gesproken niet alleen, maar ook zelfs op verrijking der liturgie niet is aangedrongen.

Hoe dit verschijnsel te verklaren?

Ik geloof, dat ieder, die zelf liturgische diensten of diensten met rijke liturgie kent, d.w.z. ze gedurende eenigen tijd heeft meegemaakt, het antwoord gemakkelijk genoeg kan geven.

Voor eenige jaren waren we gedurende enkele weken in Engeland en woonden toen onderscheiden malen den dienst bij in de Anglikaanse Kerk, die, zooals men weet, nu wel niet Roomsche is in haar liturgie, maar toch in haar godsdienst oefeningen veel van de Roomsche gebruiken heeft bewaard. De eerste maal, dat we met deze Anglikaanse liturgie in aanraking kwamen, was in de prachtige Westminster abdij te Londen, er werd schoon gezongen en het trof ons bijzonder. Maar toen wij herhaaldelijk dezelfde liturgie hadden gehoord, ging veel van de bekoring verloren, we waren er aan gewend geraakt, het trof ons niet meer.

Amsterdammers, die zich nog Dr. Adler herinneren, weten wel, dat velen hem gingen hooren in de Barndesteeg, maar dan doorgaans kwamen, als het liturgische deel van den dienst was afgelopen. En wanneer de Gereformeerden, die uit de Boomslootkerk kwamen, door de Barndesteeg loopend, tal van Gereformeerden uit de Sionskapel zagen komen, zeiden ze wel eens spottend: dat zijn de langslapers!

Of anders gezegd, de ervaring leert telkens weer, dat uitgebreide liturgie wel even boeit, maar niet lang, ze legt geen beslag op de menschen, op den duur raakt men er aan gewend. Het is bekend, dat de liturgie in de Gereformeerde Kerken aanvankelijk veel rijker was dan thans, er was in sommige Gereformeerde Kerken een schuldbelijdenis en een absolute om maar eens iets te noemen. De reden, waarom dat op den duur geen stand heeft gehouden, zal ook wel deze zijn geweest, dat toen men er al meer aan gewoon raakte, er geen invloed meer van uitging.

Hetzelfde vindt men in onzen tijd. Even veel rumoer — en dan zinkt het weer in 't niet.

Op zichzelf zijn diensten met uitgebreide liturgie niet te veroordeelen, als die liturgie zich beweegt in de banen van het Woord Gods. Maar laat men er niet te veel van verwachten. Het is roeping ook onze eeredienst zoo schoon te doen zijn, als die wezen kan. Onze God is een heerlijk God,

Die op schoone wijze is te dienen. Uit dien hoofde zal ook onze liturgie zijn, zoo schoon ze wezen kan.

Maar men zal er de menschen niet door winnen, men zal er de buitenstaanders misschien even mee in de kerk lokken, maar niet mee in de kerk houden.

Er is maar één ding, dat kracht oefent, dat is het Woord van God gezegd door den Heiligen Geest. In den waren Gereformeerden eeredienst zal altijd de prediking van het Woord de hoofdzaak moeten blijven, daar mag naar de belofte des Heeren heil van worden verwacht.

Met prof. G. geloof ik, dat men zijn verwachtingen in zake de geestelijke vrucht, welke vermeerdering van liturgie zal brengen, niet te hoog mag stellen.

Toch hoop ik, dat de Deputaten, door de Generale Synode benoemd, wel degelijk op verrijking onzer liturgie zullen aansturen.

De bediening van het Woord moet heel onzen eeredienst blijven beheerschen. De liturgie mag niet een even breede plaats innemen. Maar indien de oude liturgie onzer Gereformeerde Kerken naar de eischen van onzen tijd werd gerestaureerd, zou dit een belangrijke verbetering beteekenen.

Zou haar verval voor een deel ook niet aan geloofszinking moeten worden toegeschreven?

In elk geval dient ook in deze opvoeding op de gemeente te worden gewerkt.

Dag of tijdperk.

Naar aanleiding van een vraag, door een lezer gesteld, roert Dr. J. van der Valk in „De Ster“ een onderwerp aan, dat nog altijd belangstelling trekt, n.l. of de scheppingsdagen als tijdperken moeten worden opgevat.

Maar, merkt de Arnhemse lezer op, in één dag kan toch uit een eikel geen eik groeien?

Ik antwoord: de heele Schepping is een wonder, en tot dat wonder behoort ook dat door Hem, voor wien één dag is als duizend jaren, in één dag kan geschapen worden wat wij zien worden in vele jaren.

Ik voel mij heb dan ook niet noodig de scheppingsdagen te verklaren met perioden. Ik heb niet noodig de wonderen te verminderen. Integendeel, er gebeuren veel meer wonderen dan de kortzichtige intellectueel opmerkt.

Een leerstoel voor de Paedagogiek.

In de „Paedagogische Studiën“ verscheen het tweede artikel van prof. Kohstamm over: de plaats der paedagogiek aan de Universiteit. Hij verwacht in de toekomst drie categorieën van studenten in de paedagogiek, vooreerst hen, die van de paedagogiek hun hoofdvak willen maken (toekomstige leeraren in de paedagogiek aan de kweekscholen); vervolgens hen, die bij de paedagogiek met het oog op hun aanstaand leeraarsambt direct belang hebben, onder wie ook theologen en juristen; eindelijk hen, die zich in die wetenschap gaarne oriënteeren.

Wat nu de tweede en derde categorie aanbelangt, maakt hij als zijn gevoelen kenbaar:

„De tweede en derde categorie van studeerenden dienen aan elke Nederlandsche Universiteit te vinden wat zij noodig hebben. Aan dezen eisch is voor meer dan de helft reeds voldaan. Alleen Utrecht en de Vrije Universiteit wachten nog. (Is het ondanks of omdat de eene Gunning, de andere Bavinck onder haar docenten telt?) op de benoeming van een officieelen vertegenwoordiger van dit vak.”

Maar voor de eerste categorie acht hij dit niet voldoende. Daarvoor wenscht hij aan één Universiteit een meer gespecialiseerde inrichting voor de paedagogiek met minstens twee hoogleeraren en een aantal hulpkrachten.

„Aan één Universiteit dus zal zulk een volledige bezetting voor de paedagogiek noodig zijn. Aan één, maar ook niet meer dan één. Terrecht heeft Minister de Visser er bij verschillende gelegenheden op gewezen, dat de financiële maar vooral ook de personeele krachten van Nederland niet toereikend zijn onze vijf Universiteiten voor elk vak voldoende toe te rusten. Door den nood gedwongen zullen wij de concurrentie der Universiteiten moeten temperen op straffe van anders geen enkel vak geheel tot zijn recht te laten komen. Met één Universiteit geheel toegernst voor de paedagogische studie van hen, die dit vak als hoofdvak kiezen, kunnen wij voor vele tientallen van jaren zeker volstaan. Welke dat moet zijn kan natuurlijk alleen bevestigd worden bij een behandeling van het geheele vraagstuk van de differentiatie en specialisatie onzer Universiteiten.

Ten slotte dan nog een laatste desideratum. Een uitbreiding van het paedagogisch onderwijs aan één van onze Universiteiten in den zoeven geschetsten omvang zal zeker niet mogelijk zijn zonder dat de officieele verzorgers der Universiteiten meer dan totnogtoe het belang van dit onderwijs inzien. Daarnaast blijft het echter in hooge mate gewenscht, dat het particulier initiatief, dat juist op dit gebied getoond heeft wat het vermag, niet in belangstelling verflauwe. Ik heb er in mijn eerste artikel op gewezen hoe sterk het onderwijs in de paedagogiek met vragen van levensbeschouwing samenhangt. Daarom is het op bijna geen gebied zoo zeer als hier noodig, dat de verschillende richtingen zich kunnen uiten. De benoeming van een officieel vertegenwoordiger der paedagogiek aan de Vrije Universiteit zou zeker een belangrijke stap vooruit,

maar nog niet voldoende zijn. Het is te hopen, dat het voorbeeld van zelfhulp op dit gebied door de vrienden van het „neutrale“ onderwijs gegeven, door de voorstanders van confessioneel onderwijs spoedig wordt gevolgd. Op die wijze zal ook de uithouding van pedagogische studien en het verplichtend stellen van een pedagogische opleiding der aanstaande leeraren de schoolpacificatie niet in den weg staan, maar haar veelmeer bevorderen.

Bij dit laatste kan ik mij van harte aansluiten. Enkele jaren geleden bepleitte ik reeds de oprichting van een leerstoel voor de pedagogiek aan onze Vrije Universiteit.

Ik mag zeker binnenkort in dit blad mijn pleit wel hernieuwen?

HEPP.

BOEKBESPREKING.

„Wat is de Hel?“ door K. Schilder, Gereformerd predikant te Gorinchem. Tweede vermeerde druk. J. H. Kok, Kampen, 1920.

Den eersten druk verdiende dit boek niet, den tweeden verdient het dubbel.

Men vergeve mij dit ietwat paradoxale (wonder-spreukige). Ik bedoel er dit mee. De uitgever van den eersten druk had het boek verzorgd ver beneden zijn waarde. Maar die uitgever was dan ook niet de heer Kok.

Al bleef volgens Dr. Schilders eigen verklaring, niet-tegenstaande de soms breede aanvulling hier en daar, dit geschrift in bouw en inhoud zich zakelijk gelijk, wat doet het thans beter voor! Hoe lokt het meer tot lezen uit!

En nog eens: het is het zoo waard gelezen te worden. Diepe gedachten, schoone perspectieven worden hier geboden over een vreeselijk onderwerp.

Na een inleiding, waarin aan het occultisme (de richting, welke zich op het verborgene werpt) onzer dagen wordt verweten, dat het zich wel bemoeit met de geheimzinnigheden, die in schemerduister zijn gehuld, maar dat zijn zoeklicht de volslagen duisternis niet tracht te breken, omdat het schemerend althans interessanter is dan 't duister, wordt de stof over de volgende hoofdstukken verdeeld: Algemeene Bijbelsche Gegevens; Uitwerking der Bijbelsche Gegevens; Verwante Dogma's; Bedenkingen, waaraan dan nog een „Besluit“ wordt toegevoegd.

Het geval wil, dat ik voor vijf jaar een lezing over hetzelfde onderwerp maakte en er mij daarom bijzonder voor interesseer. In menig opzicht ga ik met Schilder geheel accoord. Zijn kritiek op Dante's hel is ook de mijne, al geloof ik, dat er hier en daar een trekje is, waarin hij Dante niet volle recht laat wedervaren.

Jammer vind ik het echter, dat hij zich tot de algemeene bijbelsche gegevens heeft beperkt en niet tot in bijzonderheden afdaalde. Wat besluit de Schrift veel meer in zich, dan hier is verwerkt!

Tegen de „Uitwerking der Bijbelsche gegevens“ heb ik het groote bezwaar, dat Schilder ongeveer alles vergeestelijkt. Zeker, men moet voor al te letterlijke opvatting op zijn hoede zijn, het symbolisch karakter van vele Schriftgedeelten, welke over de Hel handelen, niet uit het oog verliezen, maar tegen een zoo volgehouden verfiguurlijking verzet zich mijn exegetisch geweten toch.

En wat ik hier geheel mis is het onderzoek der dogmenhistorie op dit punt. Wie de aantekeningen achter dit boek nalaat, brengt gaarne alle hulde aan de literatuurverwerking van den schrijver, maar toch, dat hij de ontwikkeling van dit leerstuk niet zijn lezers laat zien, beschouw ik als een leemte.

In het hoofdstuk over „Verwante Dogma's“ verwijst hij inzonderheid naar spiritisme en theosofie en betoogt, dat „wie met een ernstig gezicht luistert naar spiritisten-wijsheid en theosofische cursus-verhandelingen, gruwelijk dom is, als hij grinnikt om den bijbel“.

Het sterkste deel van zijn boek lijkt mij dat, waarin hij de leer der Schrift tegen bedenkingen verdedigt. In de apologetiek (geloofsverdediging) is Schilder in zijn kracht. Hoe stelt hij slag op slag het ongehoof in zijn dwaasheid aan de kaak!

Hiermee beweer ik niet, dat dit de eenig juiste manier van geloofsverdediging is. Maar het is een manier. En Schilder toont zich daarin een meester. Trouwens, hij heeft de gave om spoedig het belachelijke, het bespottelijke in het leven op te merken. In tal van zinswendingen ligt iets satirisch, iets sarcastisch. Soms doet dat wel eens een weinig vreemd aan. B.v. als hij zegt, dat „zwarte duivelen het zoo min vagebonden der schepping zijn als lichtende engelen“; dat „geesten niet met een centimeter bewerkt worden“; dat „wij uit de hel geen officiële berichten krijgen“; dat „God niet over één kam scheert“ en tot een paar maal toe, dat „de bijbel geen debat toelaat“. Zoo heeft meer dan één uitdrukking iets, dat bij den ernst van het onderwerp minder schijnt te passen.

Maar welk een overstelpende overvloed van gedachten geeft hij! Menige zin zit zoo vol, dat de duidelijkheid er onder lijdt. Onwillekeurig denkt ge dikwijls aan het exuberante van Quirido. Gij hebt den indruk, dat hier een stoute stroom aan het werk is, die zich niet altijd aan oovers stoot. Dit geeft aan het geheel iets onrustigs. En dat onrustige komt niet voort uit het onderwerp, maar uit den schrijftant van den auteur. Kalme systematische uiteenzetting moogt gij hier niet verwachten. Hier schiet vernuft met wondere kwistigheid de een na de andere uit, maar het laat de bezinning aan u over. Men zou wenschen, dat het ordenende element hier wat sterker vertegenwoordigd ware. Zoo is, naar het mij voorkomt, de stelling, dat in de duisternis der hel „spranken zijn van het licht van Gods wijde barmhertigheid“ niet gelukkig geformuleerd en haar uitwerking niet voldoende dogmatisch doordacht.

Dan — heb ik overeenkomstig de bedoeling van ons blad vrijmoedig een enkel gebrek aangewezen, men houde toch vooral in het oog, dat het gebreken van deugden zijn.

Dit boek heeft werkelijk voornamelijk kwaliteiten. Ik hoop dat het druk zal gelezen worden. Het zet u aan het denken. Het maakt u rijker.

HEPP.

„De Waarde van het Dogma“, door Dr. V. Hepp.

Afl. 6 en 7 in de Serie: Schild en Pijl. J. H. Kok, Kampen, 1920.

De Redactie besloot om, zoo het geval, dat een der redacteuren eenig geschrift het licht zou doen zien, het recensie-exemplaar hem ter aankondiging in handen te stellen.

In zake dit besluit kan pro en contra worden gepleit. Er voor kan worden aangevoerd, dat men dan zeker niet vervalt in „adoration mutuelle“ of om het in alledaagsch Nederlandsch te zeggen: in wederzijdsche opkammerij.

Er tegen kan worden ingebracht, dat het boek of de brochure in ons blad dan feitelijk onbeoordeeld blijft. Dank zij de onbekrompen wijze, waarop de uitgever, de heer Kok, zijn taak opvat, kon ik den omvang van een dubbelnummer overschrijden, zonder dat hier van mij een verwijt gemaakt of dit op de intekenaren der geheele serie verlaaid werd. Aan het hier behandelde probleem zitten echter zooveel andere problemen vast, dat er niet aan te denken viel meer in te korten dan ik reeds gedaan heb. Enkele van de laatste hoofdstukken beslaan niet eens één bladzijde. Ik meende de nadere uitwerking daarvan gerust aan mijn lezers te kunnen overlaten. In andere echter moest ik mij eenige breedheid veroorloven.

Voor deze studie wensch ik niet enkel de aandacht van theologen te vragen, maar ik stelde mij als lezers alle ontwikkelden in onze kringen voor oogen, die in deze vraagstukken levendig belang stellen. Daar om heb ik vakermen, als ik ze voor de eerste maal gebruikte, telkens omschreven of vertaald.

Hoewel ik ook de gevoelens van anderen weergeef en afwijkende meeningen naar mijn vermogen zoek te wederleggen, zoo heb ik toch hoofdzakelijk dit vraagstuk theïsch (in stellenden vorm, niet bestrijdend) ontwikkeld. Hoeveel nut polemiek en apologetiek ook kunnen afwerpen, zoo behoort volgens mij de theïsche arbeid toch de voornaamste te blijven.

Verschillende onderwerpen moest ik hierbij ter sprake brengen, z. a. de beteekenis van de intuïtie voor het dogma, de zonden van het intellectualisme inzake het dogma, de waarde der traditie (overlevering), autoriteits- en persoonlijk geloof, de formele en materiele gezagsgrond van het dogma, het reformatorische dogma-begrip in theorie en praktijk, de betrekkelijkheid en de waarheid van het dogma, het perspectief in het dogma, de pluriformiteit van het dogma enz. enz. Ook op menige praktische vraag poogde ik een antwoord te geven. Maar het best kan ik misschien een overzicht van het behandelde geven door hier de inhoudsopgave over te nemen (met weglating van: Inleiding, Besluit, Aanteekeningen).

1. Heilendaagsche dogma-waardeering.
2. Dogma-waardeering in de naaste toekomst.
3. Eerste voorwaarde voor betere dogma-waardeering.
4. Het dogma en de religieuze bezinning.
5. Het dogma en de geloofsgemeenschap.
6. Het dogma en het historisch leven.
7. Het dogma en het kerkelijk gezag.
8. De betrekkelijkheid van het dogma.
9. De waarheid van het dogma.
10. Positieve en negatieve waarde van het dogma.
11. Waarne-verschillen binnen het dogma.
12. Onveranderlijke en veranderlijke waarden in het dogma.
13. Eenzijdige waarde-bepaling van het dogma: dogmatisme en anti-dogmatisme.
14. De waarde van het dogma voor de prediking.
15. De waarde van het dogma voor den eeredienst.
16. De waarde van het dogma voor het gemeentelijk leven.
17. De waarde van het dogma voor de geloofs-ervaring.
18. De waarde van het dogma voor de theologie.
19. De waarde van het dogma voor de wetenschap in het algemeen.
20. De waarde van het dogma voor de levens- en wereldbeschouwing.

HEPP.

„Wat Gods genade vernag in een jong kind“, 3e druk. Kampen, 1920.

Aan bekeeringsgeschiedenissen zijn altoos veel gevaren verbonden. Ze zijn doorgaans te mooi gekleurd en te vroeg. De soberheid is meermalen zoek, en men vraagt zichzelf telkens af: hoe is het mogelijk, dat deze dingen gebeurd zijn?

In dit boekje wordt verteld van het leven van Bernard Hendrik van den Berg, geb. 3 Juli 1911, overleden 30 Januari 1918, en dit eenvoudig verhaal maakt op de meeste bekeerings- en stervensverhalen een gunstige uitzondering. Het is onopgesmukt en geeft den indruk door en door waar te zijn, al wekt het lezen telkens nieuwe verwondering, dat Gods genade reeds zoo heerlijk werkt in een kinderziel.

Dit geschrift is reeds voor den derden keer gedrukt. Het wordt dus druk gelezen.

Ik kan het begrijpen, hoewel ik nog beter versta, dat het den vader moeite gekost heeft het intieme leven van zijn rijk begenadigd zoonje bekend te maken.

DLK.

Naar wij vernemen zal als deel V in de Standaard-Serie verschijnen bij W. ten Have te Amsterdam, een „Gedenkboek van Dr. A. Kuyper“.

Dit gedenkboek zal bevatten een overzicht van wat in de dagbladen en tijdschriften, zoowel in het binnen- als buitenland, is geschreven bij zijn verscheiden. Het zal alzoo een merkwaardig document worden, gezien de nu reeds verschenen belangrijke artikelen. Ook zullen er in opgenomen worden de redevoeringen die bij de

begravenis worden uitgesproken, alsmede een beschrijving van alles wat daarmede in verband staat.

De intekening is nu reeds bij den uitgever alsmede bij alle boekhandelaren in ons land opgesteld.

STEMMEN UIT ONZE KERKEN.

Geachte Redactie,

Met groote sympathie heb ik de verschijning van „De Reformatie“ begroet en met niet minder groote belangstelling volg ik de ontwikkeling van het kostelijk program, dat de Redactie in zoo schoone vorm proclameerde. Vooral ook de rubriek „Stemmen uit onze Kerken“ biedt 'n schoone gelegenheid voor de Redactie om contact te houden met de gemeentelieden. Immers geven de Kerkbode meestal het gevoel weer van de H.H. Predikanten-redacteuren, wat nog niet altijd een weergave is van de gedachten, die er leven in den boezem der gemeenten.

Doch ter zake. 't Was mij ook te doen een stem te laten hooren uit een gemeente, die het groote voorrecht geniet tot haar herder en leeraar te hebben den nu alom in den lande welbekenden Dr. Geelkerken, wiens predikatie naar aanleiding van het getuigenis der Synode zooveel beroering schijnt gewekt te hebben.

Over die predikatie, die ik overigens met genoegen heb hooren uitspreken, wil ik het niet hebben. Onze „dominee“ is heel goed in staat om zichzelf ter gelegener tijde te verdedigen en zal dit wel niet nalaten op zijn tijd en zijn wijze te doen.

Een opmerking wilde ik slechts maken (en ik meen, dat deze in een blad als „De Reformatie“ op haar plaats is) n.l. deze, dat alle critici toch gedachtig moeten blijven, dat ook voor het leven in onze Kerken het negende gebod geldt: Gij zult geen valsche getuigenis geven tegen uwen naaste. In aansluiting met de schoone verklaring van onzen Heidelbergse wilde ik hier even de aandacht op vestigen, dat zoo algemeen het gerucht wordt vernomen, alsof Dr. Geelkerken op één lijn zou moeten worden gesteld met Dr. Netelenbos en dies aanhangen was van de Ethische richting.

Dit looze en lasterlijke gerucht wenschte ik even tegen te spreken. Zondag aan Zondag heb ik 't voorrecht onder de bediening des Woords van Dr. Geelkerken neder te zitten. Zijn preeken getuigen steeds van deegte studie, diepen ernst en munten uit door een heldere uiteenzetting van het echte Gereformeerde beginsel, gelijk dat in de dogmatiek van Bavinck of de loci van Dr. Kuyper schitterend aan den dag treedt. Geloof me vrij, in Amsterdam-Zuid zitten genoeg mannen en vrouwen, die op dit punt tot oordeelen bevoegd zijn (o.a. 4 professoren van de Vrije Universiteit, waarvan er 1 ouderling en 1 diaken is, dus leden van den Kerkeraad zijn), zoodat een van de Gereformeerde waarheid afwijkende prediking niet geduld zou worden.

Wie nu tegen beter weten in Dr. G. beschuldigt van Ethische neigingen, zondigt tegen het negende gebod en stelt zich daarom bloot aan de censure der Kerken.

Ik meende deze zaak even naar voren te moeten brengen, omdat ik meen ook positief het 9e gebod te moeten gehoorzamen, door voor den goeden naam van onzen geachten herder en leeraar op te komen. „De Reformatie“ is volgens haar roeping verplicht ook hier toe mede te werken, omdat reformeeren ook zeggen wil, alle dingen in overeenstemming te brengen met 's Heeren ordinantie op elk terrein. Ook onze critiek zij ten allen tijde in overeenstemming met het Woord onzes Gods.

Met heilbede voor het welzijn van „De Reformatie“ en hartelijken dank voor de plaatsing van deze „stem uit de gemeente“.

Uw dw. dr.,

K. VAN DEN BERG.

Amsterdam, 13 Dec. 1920.

[Het is zeker een der voornaamste wenschen van „De Reformatie“, dat onze kerkelijke lucht zoo spoedig mogelijk gereinigd worde.

Men gelieve inzendingen voor deze rubriek rechtstreeks te zenden aan den Eindredacteur. Red.]

CORRESPONDENTIE.

Overvloed van copy noodzaakte, verschillende stukken te laten overstaan.

DE UITGEVERS.

KERKNIEUWS.

GEREFORMEERDE KERKEN.

Tweetal te:

Meppel, D. J. Courée te Ridderkerk en J. W. Sierhuis te Gramsbergen.

's-Gravendeel, J. v. Henten te Oudekerk en G. Verry te Hellevaatsluis.

Stadskanaal, P. Bos te Winsum en J. Lugtigheid te Uithuizermeeden.

Stad Hardenberg, F. W. H. Bramer te Hoogeveen en T. J. Hagen te Nieuwe Pekela.

Beroepen te:

Amhem, H. Brouwer te Hoemstede.

Berkel en Rodenrijs, J. G. Feenstra te Dirksborn.

Kielwindweert, D. Prins te Donkerbroek.

Meliskerke, H. Brinkman te Westerlee.

Melissant, J. Versteeg, leer. ouderl. te Ouddorp.

Oostersend (T.), J. H. Kuiper, cand. te Kampen.

Renkum, R. Zijlstra te Delfshaven.

Stad Hardenberg, T. J. Hagen te Nieuwe Pekela.

Zuid-Laren, M. Elzinga te Grootegast.

Aangenomen naar:

Oude Pekela, J. D. Heersink te Nieuweroord.

Sint Jacobi-Parochi, A. J. Bouma, cand. te Middelburg.

Varsseveld, J. Uebel te Witmarsum.

Zwijndrecht, A. Rolloos te Delfshaven.

Bedankt voor:

Bunschoten, R. Haltsma te Gaast.

Lexmond, J. Osinga te Schoonhoven.

Oostburg, Zuidwolde, Oudekerk a. d. IJssel, Kruijningen, Meeden, Kornhorn, Echten, Hottum en Molenaarsgraaf, A. J. Bouma, cand. te Middelburg.